

УДК 811.161.1' 373' 0

Лобачова Н.О., асистент кафедри російської філології Кримського гуманітарного університету

Шляхи і способи термінотворення в російській мові донаціонального періоду

Статтю присвячено розгляду особливостей утворення термінів у російській писемності XI-XVII століть на матеріалі номінацій сільськогосподарських угідь. У донаціональний період розвитку мови слово набувало термінологічного значення внаслідок переосмислення його первісної семантики, а саме шляхом звуження значення, метафоричного та метонімічного перенесення найменування.

The article deals with the peculiarities of the terminology creation in Russian written language in the XI-XVII c. on the material of the nominations of the agricultural lands and woods. A word obtained a terminological meaning owing to semantic shift of its primary meaning, usually because of its concretization, metaphorical and metonymical transfer of meaning. As to the structure, the most productive way of terminology creation was affixation.

Як відомо, одним з актуальних завдань історичного термінознавства є багатоаспектний опис термінології тієї або іншої сфери діяльності. Численні роботи лінгвістів Л.Л. Кутіної, Н.В. Васильєвої, Н.Б. Мечковської, Л.П. Рупосової, Г.П. Снетової, О.В. Борхвальдт та ін. присвячені способам формування, семантичним процесам у термінології і професійній лексиці.

Мета статті – проаналізувати основні шляхи і способи термінотворення в російській писемності донаціонального періоду на матеріалі номінацій сільськогосподарських угідь.

На думку П.Я. Чорних, Ф.П. Філіна, В.Н. Прохорової та ін., шляхи утворення термінології певної галузі знання збігаються зі шляхами створення сукупностей лексем, властивих конкретній мові загалом [6;8;9].

По-перше, це виявляється в однаковому позначенні групи тематично зв'язаних об'єктів і їх ознак, що відповідає мовному процесу створення лексико-семантичних груп (ЛСГ). По-друге, між термінологічними одиницями можуть встановлюватися відношення часткової синонімії. Так, у російській термінології лісових угідь XVI-XVII ст. такими одиницями є борь, сосняк: у діловій писемності вказаного періоду “бором” могли називати будь-який хвойний ліс, у тому числі й сосновий (“сосняк”). По-третє, явище полісемії також властиве термінам, особливо спеціальним найменуванням російської мови донаціональної епохи. У межах термінології земельних угідь слово “земля” застосовується принаймні у трьох термінологічних значеннях:

- 1) ділянка лісу, розчищена під рілля або сінокіс;
- 2) загальна назва оброблюваного земельного угіддя;
- 3) ділянка землі, окреме володіння.

Як відомо, термін, будучи одиницею мови, підкоряється фонетичним і граматичним її законам; отже, спеціальна лексика староруської мови утворювалася тими ж способами словотвору, що і в сучасній російській мові, зокрема, лексико-семантичним і морфологічним.

Лексико-семантичний спосіб творення є актуальним в російській термінології. П.Я. Чорних зазначає, що немає такого давнього виробництва, первинна термінологія якого не містила б термінів лексико-семантичного походження [9, с. 227-229]. Не є винятком і термінологія сільськогосподарських угідь, що розглядається нами. Так, в актовій писемності XVI-XVII ст. термін перевесье із семантикою “мисливське угіддя” виник унаслідок переосмислення первинного значення даної лексеми – “снасті, пристосування для лову птахів”; найменування борть у первинному значенні “колода для бджіл, дерево з дуплом, у якому водяться бджоли” отримало нову термінологічну семантику – “угіддя, ліс або ділянка лісу з бортними деревами”.

Таким чином, за допомогою лексико-семантичного способу терміни утворюються внаслідок змін у смисловій частині того чи іншого слова основного лексичного фонду, шляхом розщеплювання його на омоніми. Такий процес формування термінів-омонімів відбувається внаслідок того, що лексема, набуваючи нового термінологічного значення, продовжує якийсь час уживатися зі своєю первинною сема-

нтикою. Наприклад, у діловій писемності донаціонального періоду термін бджільництва бортник з значенням “пасіка; той, хто робить борти, наглядає за ними” вживається нарівні зі вторинним значенням “угіддя бортне”: Даль язъ, князь Юрьи Дмитриевичъ, отцу своему игумену Савѣ бортника Ондрейка Телицына съ деревнею, въ которой живеть на Рѣпищи, и онъ тѣ борти манастырскіи дѣлаеть; Село Ясенское и съ бортникомъ и съ землею и съ истоги Святѣи Богородици [7, с. 156].

Як видно з прикладів, у першому з них мова йде про людину, яка робить борти та наглядає за ними, а в другому уривку мовиться про лісове угіддя.

Крім того, в термінології як складовій частині лексикології існують різновиди лексико-семантичного способу творення. До них належать: звуження значення, метафоричне та метонімічне перенесення. Розглянемо детальніше реалізацію зазначених способів словотворення термінів у російській мові донаціональної епохи.

Звуження значення. Як відомо, звуження значення – це “... процес, при якому слово, що раніше позначало родове поняття чи назву цілого, стає назвою видового поняття або частини цілого” [1, с. 68]. У нашому випадку відзначаються специфічні для російської мови зазначеного періоду особливості термінотворення: первинне вживання лексики як спеціальної, що характеризується поєднанням у слові загальних і спеціальних значень. Так, у діловій писемності XVI-XVII століть слово болото вживалося в значенні “угіддя” та зберігало тісні зв’язки зі значенням “мулке топке, багнисте місце”; термін водних угідь озеро, з семантикою “рибне угіддя” тісно пов’язане із загальнолітературним значенням “водоймище”. Звуження значення загальнолітературних слів при спеціальному їх вживанні характерне і для російської військової дипломатичної термінології XI-XVII століть.

Для етапу термінологізування загальнолітературних слів характерне вживання як спеціальної лексики (у нашому випадку - сільськогосподарських угідь), так і **омонімів**. Як було зазначено вище, при лексико-семантичному словотворенні процес формування омонімів відбувається шляхом набуття лексемою нового значення при паралельному її функціонуванні з первинною семантикою. Цей факт підтверджує точку зору В.М. Лейчика про стихійне утворення термінології [2]. Зокрема, термін невод має такі значення в актовій писемності староруського періоду: “окладна оброчна одиниця”, “риболовецька ділянка”, “частка в риболовецькому угідді при лові неводом”. Подана номінація, що виникла шляхом метафоричного перенесення найменування виду риболовної сіті на ділянку водоймища, породжує ряд термінів-омонімів у різних

сферах діяльності (промисловій і метрологічній галузі), тобто ретермінологізується.

Те ж явище простежується в утворенні термінів остожье, нива, покос. Так, слово остожье в російській писемності XVI-XVII століть широко використовується в економічній і сільськогосподарській сфері з термінологічною семантикою “земельна міра: косовиця, що дає стіг сіна” і “спеціально обладнане місце для зберігання стогів сіна”. Найменування нива також є складовою двох терміносистем - сільськогосподарської і геометричної (пор. “поле, оброблене для посіву; рілля” і “одиниця орної землі, розміром у десятину й більше”). Лексема покос у вказаний історичний період паралельно функціонувала в сільськогосподарській та юридичній сферах діяльності в термінологічних значеннях “сінокісне угіддя” і “незаконний викіс сіна”.

Крім того, у складі однієї терміносистеми також можуть функціонувати терміни-омоніми. Наприклад, термін водних угідь прудъ в російській діловій писемності XVI-XVII століть позначав такі поняття: “гребля, дамба; млинова дамба”, “частокіл”, “водяний млин”, “місце, що заливається водою при підсачуванні річки”, “водоймище, влаштоване за допомогою закачування поточної води або копане; ставок”.

Отже, наведені приклади показують, що вживання слова в спеціальному, термінологічному значенні супроводжувалося звуженням семантики. В.Н. Прохорова стверджує, що “явище спеціалізації, значення в давньоруській мові не відрізнялося принципово від того явища, котре характеризуємо як звуження значення в сучасній термінології” [6, с. 107]. Слово продовжує функціонувати і як загальноновживане, і як результат звуження значення – слово спеціальної лексики (невод, путик, пашня та ін.). Нарешті, слово може залишитися загальноновживаним і не функціонувати далі в спеціальному значенні, що відбувається при неточності його термінологічного вживання (детермінологізації). Так відбулося з найменуваннями водних угідь вода, земля, устье, пруд, исток та ін.

Метафоричне перенесення. Типовим для періоду формування термінології є мовний факт запозичення терміна зі сфери неспеціальної лексики у вторинному, найчастіше метафоричному, значенні.

Метафоризація, як показують матеріали сучасної термінології, - надзвичайно активний спосіб творення термінів, що діє як у староруській, так і в сучасній мові [9]. Слід зазначити, що метафоричні перенесення найменувань найінтенсивніше зачіпають ті групи лексики, які пов’язані з актуальними в даний період життя суспільства явищами, процесами. Власне семантичний процес визначається як “... механізм мовлення, що полягає в уживанні слова, яке позна-

чає певний клас предметів, явищ і под., для характеристики чи найменування об'єкта, котрий входить в інший клас, або найменування іншого класу об'єктів, аналогічних даному в якомусь відношенні" [3, с. 462].

Підставою для перенесення найменування є переважно подібність форми, місцеположення, функції. Так, термін лісових угідь остров зі семантикою "невеликий ліс, що окремо стоїть; ліс серед поля" також набув своєї номінації шляхом метафоричного перенесення на підставі подібності форми об'єктів, яка актуалізується в етимологічному префіксі *o(b)- зі значенням "навкруги, довкола". Так само і слово сежа з первинною семантикою "риболовна сіть" у діловій писемності періоду, що цікавить нас, набуло термінологічного значення "пристрій на річці для рибного лову; риболовецьке угіддя", яке виникло внаслідок метафоричного перенесення на підставі подібності функції об'єктів, у даному випадку – лову риби.

Крім того, у староруській мові є приклади утворення промислових термінів, що виникли внаслідок комбінованих перенесень значення за декількома ознаками. Так, слово путик набуло термінологічного значення "мисливська ділянка в лісі" шляхом метафоричного перенесення на підставі функції і місця розташування об'єктів (пор. "капкани, пастки на звіра і птаха; частокіл великої протяжності із залишеними в ньому проходами, в яких влаштовуються пастки на звіра, птаха тощо"). Як правило, у староруський період метафоризація як вид утворення спеціальної лексики здійснюється переважно на основі конкретної лексики. В.Н. Прохорова у своїй праці "Русская терминология (лексико-семантическое образование)" виділяє чинники, які сприяють метафоричному перенесенню: а) активність метафоризації лексики на базі слів зі зменшувально-пестливими суфіксами емоційної оцінки (-к-, -ок-) – и та ін.); б) лексикалізація форм множини при метафоризації [6, с. 118]. У російській діловій писемності XVI-XVII століть широко використовувалися терміни сільськогосподарських угідь, утворені: а) шляхом метафоричного перенесення; б) на основі слів із суфіксами емоційної оцінки. Також виділені найменування води, бобры, неводы, ловища бобровые, лесники та інші з термінологічною семантикою, що цікавить нас, які виникли внаслідок лексикалізації форм множини при метафоризації.

Метонімічне перенесення назви як спосіб утворення спеціальної лексики в староруській мові так само поширений, як і спосіб звуження значення [4, с. 6]. Цей процес визначається як "механізм мовлення, що полягає в регулярному чи оказіональному переносі імені з одного класу об'єктів чи одиничного об'єкта на інший клас або окремий предмет, асоційований з даним за

суміжністю, співвіднесеністю, залученням" [10, с. 300]. У нашому випадку вторинне, термінологічне, значення виникає на основі близькості предметів у часі, у просторі, на основі асоціацій між матеріалом і предметом, виготовленим із цього матеріалу, на основі дії і результату, що отримується від даної дії, на основі асоціацій між цілим предметом і його частиною або навпаки. Матеріали нашого дослідження дають підставу зробити висновок про те, що при утворенні термінів сільськогосподарських угідь шляхом метонімічного перенесення найчіткіше виникає модель "дія (процес) і місце дії (результат дії)", яку можна проілюструвати номінаціями закос, ловище, отъезд, пашня та ін.

Так, слово закос у діловій писемності зазначеного періоду набуває термінологічної семантики "ділянка сінокосу, косовиця" на основі метонімічного перенесення первинного значення "сінокосіння" (процес) на місце, де цей процес відбувається. Термін риболовецького промислу ловище із семантикою "місце, де ловлять рибу" також виник на основі суміжності дії "полювати, ловити" (первинне значення даної лексеми) з місцем, де виконується дана дія. Лексема отъезд у загальноживаному значенні "від'їзд, виїзд" також набуває термінологічної семантики "віддалене володіння, угіддя, місце промислу"; таким же чином термінологізується значення слова пашня "зоране поле" шляхом перенесення семантики "оранка, орні роботи" (процес) на місце дії.

У структурному відношенні **морфологічний спосіб термінотворення в староруській мові**, так само як і в сучасній, є продуктивним. У донациональний період найактивнішим його видом була *афіксація* з її різновидами. Так, терміни борок – "невеликий хвойний ліс", гривка – "поросла лісом височина", гумнище – "місце, де був тік", дворище – "місце розташування двору, садиба", землица – "невелика земельна ділянка", поженка – "невелика косовиця, нива, рілля", переложек – "невелика занедбана рілля", польце – "невелике поле" та ін. є суфіксальними утвореннями, що виникли шляхом приєднання до твірної основи суфікса – к-, -ок-, -ищ-, -иц- і ін.

Слід відзначити, що найбільш продуктивними при творенні термінів сільськогосподарських угідь у цей історичний період були суфікс – ищ- у просторовому значенні (ловище – "рибне угіддя", езовище – "вид рибного угіддя", ржи ще – "поле, де зростало жито", огородище – "місце, де раніше був город", **репище** – "місце, де сіється або сіялася ріпа", нивище – "місце, де була рілля", летовище – "місце, де влітку пасеться худоба", зимовище – "місце, де зимують, займаються будь-яким промислом" та ін.) і суфікси – к- (-ок-, -ек) зі зменшувальною семантикою (омуток – "невеликий вир", **мошок** "невелике

сухе болото”, лужек – “невелике сінокісне угіддя” і под.).

За допомогою суфіксально-префіксального виду морфологічного словотворення виникли такі найменування, як закраина – “невелика ділянка землі, сінокісного угіддя”, запольє – “угіддя, земля на краю поля, за полем”, остожье – “місце, де складається стіг”, приполек – “ділянка ріллі поряд із полем”, перевесьє – “місце для лову птахів” і ін.

Лексичні одиниці – терміни сільськогосподарських угідь, які виникли за допомогою префіксального способу словотворення, також широко представлені в діловій писемності XVI-XVII століть : затон – “рибне угіддя”, наволок – “сінокісне угіддя в заплаві річки”, поскотина (подскотина) – “місце випасу худоби” і т. ін.

Як відомо, в сучасній російській мові безафіксний спосіб словотворення є найменш продуктивним: з його допомогою утворюються лише іменники від основ дієслова або прикметника. Наші матеріали дають підставу зробити висновок про те, що даний вид термінотворення був дуже поширений у мові донаціонального періоду. Проілюструємо це твердження такими прикладами: закос – “сінокісне угіддя” (від закосити), залог – “зоране і занедбане поле” (від залогати), исток – “джерело, струмок” (від истекати), обжа – “ділянка орної землі” (від обжати), перекоп “канал, що сполучає два водоймища” (від **перекопати**), пожня – “сінокісне угіддя на низькому місці біля річки або озера” (від пожати),

роздель – “розроблена ділянка лісу” (від розделити), роскось – “ліс, оброблений під косовицю” (від роскосити), росчисть – “місце в лісі, розчищене під ріллю” (росчистити), роцца – “невеликий молодий ліс” (від растити) та ін.

Що стосується способу складання при творенні термінів сільськогосподарських угідь, то слід вказати на його малопродуктивність у зазначений історичний період. Так, за допомогою цього виду словотворення виникли терміни новотерєб – “місце, розчищене з-під чагарників” і сеножать – “сінокісне угіддя”.

Таким чином, у донаціональний період слово набувало термінологічного значення внаслідок лексико-семантичного перетворення, а саме: шляхом звуження значення слова, метафоричного і метонімічного перенесення найменування. У структурному відношенні найбільш продуктивними моделями творення термінів сільськогосподарських угідь ми вважаємо афіксацію та безафіксний спосіб, відзначаємо малу продуктивність способу складання.

Дослідження в галузі історичного термінознавства потребує продовження в різних напрямках, оскільки питання особливостей функціонування спеціальної лексики в різних сферах мови, проблеми вивчення механізму конотації, термінологізації та детермінологізації найменувань залишаються актуальними і сьогодні.

Література

1. Дудников А.В. Современный русский язык. - М.: Высшая школа, 1990. - 424 с.
2. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. Изд. 2-е, испр. и доп. - М.: КомКнига, 2006. - 256 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. - М.: Советская энциклопедия, 1990. - 662 с.
4. Мишина Е.Ф. Основные способы образования юридических терминов в русском языке XV-XVII вв. // Ученые записки Горьковского пединститута. Серия филологических наук. - Вып. 95. - 1969. - С. 229-230.
5. Прохорова В.Н. Бытовая лексика в языке московских памятников второй половины XVII в.: Автореф. дис...канд. филолог. наук: 10.02.01./ Моск. гос. пед. ин-т. - М., 1953.-16с.
6. Прохорова В.Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование). - М.: Изд-во МГУ, 1996. - 125 с.
7. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 т. / Репринтное изд. - М.: Изд-во Книга, 1989. - Т.1: А-К. - С. 156.
8. Филин Ф.П. Историческая лексикология русского языка. - М.: Наука, 1984. - 175 с.
9. Черных П.Я. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период. - М.: Изд-во МГУ, 1956. - 243 с.
10. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. - 2-е изд. - М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. - 688 с.